

Elnurə Abbasova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnura_abbasova11@yahoo.com

Hal nəzəriyyələri

Açar sözlər: hal, erqativ, adessiv, sosyativ, heterogen, multifunksional

Ключевые слова: падеж, эргатив, сосиатив, гетерогенный, многофункциональный

Key words: case, ergative, adessive, sociatif, heterogene, multifunctional

Müasir linqvistik nəzəriyyələr və nəzəriyyə sistemlərinin əksəriyyəti dünya dillərində hal, halların işlədilməsi və hal sistemlərini təsvir etməyə çalışır. Bu nəzəri sistemlər mütləq ümumi hal nəzəriyyələri deyil, əslində daha böyük sistemlərdə alt nəzəriyyələr (*subtheories*) hesab olunur. Bunlardan bir neçəsinin adını çəkmək istəsək, ilk növbədə ağıla N.Çomiski [1], Ç.Filmor [2] və S.Starostanın [3] nəzəriyyələri gəlir. Məsələn, N. Çomiski hesab edirdi ki, morfoloji hal dünya dillərində, sadəcə, sintaktik mexanizmdir. Hal termini də sintaktik əlaqələrin semantik təmsilçilərini təsvir etmək üçün istifadə edilir. Onun fikrincə, hal, həmçinin nominal elementlərin abstrakt xüsusiyyətlərini və onların xarakteristikalarını ifadə edir. Ç.Filmora görə, hal tematik rollarda ortaya çıxan sintaktik əlaqələrin semantik təsvirlərini kodlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Bəzi dil nəzəriyyəçiləri bu termini nominal əlaqələr üçün bir etiket kimi istifadə edirlər. Göründüyü kimi, hal termininin işlənmə arealı çox genişdir.

S.Dik isə sübut etməyə çalışırdı ki, morfoloji hal həm sintaktik, həm də semantik fenomen sayıla bilər. Onun sintaktik və semantik hallar haqqındakı fikirləri aktiv, erqativ və akkuzativ dillər arasındakı tipoloji fərqliliyə əsaslanır. S.Dikin sistemə görə, aktiv dillər semantik hallara, akkuzativ dillər isə sintaktik hallara malikdir. S.Starosta da hesab edir ki, morfoloji hal həm semantik, həm də sintaktik ola bilər. Lakin o, nominativi sintaktik, digər halları isə semantik hesab etməklə S.Dikdən fərqlənirdi. Bundan başqa, “morfoloji hal, əsas etibarilə, semantik fenomendir” deyən alimlər [4] də mövcuddur.

Lakin bir qrup dilçilər, xüsusən, R.Cekendofiddia edir ki, hallar sadəcə diakritik xarakter daşıyır və onlar bundan başqa heç bir dərin

funksiya və rollara malik deyildir (*To sum up, thematicrelationsare not likecase-markers, thatis, a system of diacritics*)[5, s. 49].

Təbii ki, R. Cekendofun halların “heç bir dərin funksiya və rollara malik olmaması” fikri ilə razılaşmaq o qədər də asan deyildir. Çünki hallar tək-cə diakritik xarakterə malik olmayıb, həm də semantik əlaqələri və funksiyaları ehtiva edir. Bu zaman hal dərin sruktur əlaqələrlə təmasda olur və semantik əhəmiyyət kəsb edir.

Antik çağlara gedib çıxan çoxsaylı söylərə baxmayaraq, individual halların semantik təsnifatı yetərli deyildir. Fleksiya olunan sözlərin cümlədəki sintaktik funksiyasını göstərməyə xidmət edən qrammatik kateqoriya idarə və uzlaşmanı əhatə edir. Hal sistemi dildən dilə fərqlilik kəsb edir və mütəmadi dəyişikliyə məruz qalır. Məsələn, Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan hesab olunan hal formaca morfoloji, funksiya cəhətdən sintaktik tələblərdən doğur. Bu dildə ismin halları qrammatik və məkani olmaqla iki qrupa bölünür. Adlıq, yiyəlik və təsirlik hallar xalis qrammatik ; yönlük, yerlik, çıxışlıq isə məkani hallar hesab olunur. Əlbəttə, bu bölgünün özü də nisbi xarakter daşıyır və halların heç biri qrammatik məzmunundan məhrum deyildir [6, s.46].

Ənənəvi olaraq hal termini nominativ, cənitiv, dativ, akkuzativ, ablativ, adessiv və s. kimi bir çox alternativ təsvirlərlə filektiv bir kateqoriyanı ifadə etmək üçün istifadə edilir. Bu hallar özünü morfoloji cəhətdən müxtəlif şəkildə bürüzə verir. Belə ki, hal, ya kök dəyişmələri, ya da morfoloji şəkildə vasitəsilə özünü göstərir.

Qeyd edək ki, müxtəlif dillərə görə hal kateqoriyası müəyyən cəhətdən bir-birindən fərqləndiyi kimi, say baxımından da fərqlilik təşkil edir. Məsələn, qədim yunan dilində beş, ərəb dilində üç, alman dilində dörd, latın və Müasir Azərbaycan dilində isə ismin altı halı mövcuddur [7, s.181].

Unutmamaq lazımdır ki, müxtəlif dillərdə tarixən halların sayı sabit olmamışdır. Məsələn, M.Kazımbəy türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yeddi halın olduğunu qeyd edir. J.B.Holderman (1730), J.V.Preindle (1789), K.Komidis (1794), M.Viqye (1790), P. A. Jober (1823 I və II nəşr 1833), L.Davids (1832), A. A.Fayzmayer (1847) və onlarla başqaları türk dilində altı halın olduğunu göstərmişlər. Göründüyü kimi, M.Kazımbəy 7-ci halı, yəni yerlik halı buraya əlavə etmişdir (المفعول فيه) [8, s.234].

Nominativ dillərdə hal, ümumiyyətlə, hind-avropa dillərindəki hallara uyğun olaraq adlandırılır: *nominativ, cənitiv, dativ, akkuzativ, ablativ, lokativ, instrumental, vokativ*. Digər dil qruplarında başqa hallar vardır: ərqativ dillərdə adlıq və təsirlik halların əvəzinə ərqativ və

absolyutiv hal işlədilir; fin-uqor dillərində partitiv, elativ, inessiv terminlərinə rast gəlinir. Müasir hind-avropa dillərində lokativ, ablativ, instrumental, o cümlədən dativ və ön qoşmalı ifadələrlə əvəz olunan bəzi cənitivlər (*genitives*) daxil olmaqla orijinal səkkiz halın əksəriyyəti itmişdir. Səs dəyişməsinə görə müxtəlif halların qovuşması sinkretizm adlanır. Flektiv dillərdə hallar, əksərən, cins və kəmiyyət kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən qrammatik morfemlərlə ifadə olunur. Sintaktik funksiyaların ilk növbədə söz sırası, yaxud cümlə strukturu ilə ifadə olunduğu (məs., ingilis və fransız dillərində) hallanmanın zəif olduğu dillərdə (*non-inflectional languages*) halların spesifik sintaktik pozisiyalarla assosiasiyasına çalışılmışdır [9, s. 155-156]. Türk-Azərbaycan dilində vasitə, müşayiət, birgəlik bildirən sosyativ (*sociatif*) halın mövcudluğu təsbit edilmişdir [8, s.17].

Hüseyn Əbdürrauf problemə bir qədər fərqli aspektdən baxaraq ismi frazalarla feil arasındakı dərin struktur əlaqələri təqdim edən hal rollarını nominativ, akkuzativ, genitiv və s. halları bildirən fleksiya formaları ilə əlaqədar ənənəvi qrammatik hallardan fərqləndirir. Bəlkə də onun bu yanaşması, müəyyən dərəcədə, ərəb dilçiliyinin təsirindən irəli gəlir. Müəllif yazır ki, fleksiyalar (‘alāmāt al-‘irāb اعراب علامات) səthi halları ifadə etdikdə səthi strukturlarla bağlı olur və qrammatik səciyyə daşıyır. Hal rolları semantik əlaqələri, yaxud funksiyaları bildirdikdə dərin struktur əlaqələrlə təmasda olub semantik səciyyə daşıyır. Başqa sözlə, leksik əlaqələr qrammatik əlaqələrlə müqayisədə hal əlaqələrinə qarşı daha çox həssasdır. Müəllifin fikrincə, ərəb dilində semantik funksiyaları nominal fleksiyalardakı müxtəlifliklər vasitəsilə fərqləndirmək olmaz [10, 343-344].

R. Robins qrammatik kateqoriyaların (nitq hissələrinin) semantik cəhətdən müəyyən edilməsinin uyğunsuz olduğunu bildirir [11, s. 228–255]. Digər tərəfdən, J. Teylor belə nəticəyə gəlir ki, semantik kriteriyalar qrammatik kateqoriyalarla əlaqədar olub söz qruplarının hər hansı bir məqsədlə müəyyən edilməsində rol oynayır [12, s.196].

Ç. Filmor hal əlaqələrini semantik funksiyalar üçün istifadə edirdi. Hal rolları bu istifadəyə əsaslanan hal qrammatikası fərziyyəsinin bir hissəsidir. Cümlə feil və hal frazaları məcmuyundan ibarətdir və onların hər biri hal “bayrağı”nı (lat. *casus*) və ismi frazaları əhatə edir. Lakin hal rolları və onların xarakteri ilə əlaqədar, azca da olsa, razılaşma vardır. Hərdən bir, bəzi hal rolları bir-birini ziddiyyətli şəkildə əvəz edir və onların xüsusiyyətləri dilçidən dilçiyə fərqlənir. Ç. Filmorun hal qrammatikası N. Çomskinin transformasion qrammatikasına alternativ

olaraq inkişaf edirdi. Ç.Filmorun təklif etdiyi hal əlaqələri məcmuyu tərəddüdü idi və mükəmməl olması şübhə altında idi. Nəticədə, hal rollarının təsbit edilmiş məcmuyu ətrafında qətiyyətsizlik və anlaşılmazlıq yaranmışdır. Anderson hesab edir ki, bu anlaşılmazlığın çoxu hal əlaqələrinin uyğun gəldiyi bölüşdürücü və real məhdudluqların müxtəlif interpretasiyaları əsasında başa düşülə bilər. Bu fikir daha əvvəl D.Nilsen və H. Somers tərəfindən ifadə edilmişdir[10, 343].

1965-ci ildə fransız dilçi L.Tenyer ‘valentlik’ anlayışını təqdim etmişdir. Bu, idarədən feillə ondan birbaşa asılı olan üzvlər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni tədqiq edir. Kimyadan əxz olunmuş valentlik anlayışı cümlə elementləri arasındakı asılılığı (dépendance) öyrənir. Bu əlaqədə ən vacib komponent feildir. Beləliklə, hal rolları birlikdə mövcud olan feilin semantik xüsusiyyətləri ilə şərtlənmiş hal əlaqələridir. Ç.Filmor göstərir ki, feil üçün vacib olan şey onun semantik valentliyidir. Bu valentlik onun arqumentlərinin semantik rolunun təsviridir. Ç.Filmor, V.Çeyf, C.Anderson, V.Kuk kimi hal qrammatikləri iddia edirlər ki, feil tiplərinin alt təsnifatlandırılması üçün hal rolları çox mühümdür. Nominal konstituentlər müxtəlif kontekstlərdə müxtəlif hal rolları ilə təmasda olurlar. C.Teylor haqlı olaraq iddia edirdi ki, sözlər onlarla yan-yanaya olan predmet növlərinə münasibətdə daha çox qeyri-selektivdir. Feil mərkəzli bir sistem formalaşmışdır. Bu zaman hal rolları feilin seçici xüsusiyyətləri vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən edilir. C.Andersona görə, bu hallar isimlərin feillərə olan dərin struktur asılılıq əlaqələridir; onlar feilin semantik xüsusiyyətləri vasitəsilə təyin olunur və ismin feillə ifadə olunmuş vəziyyət, proses, yaxud hərəkətdə rolunu müəyyənləşdirir. Hal rolları feil vasitəsilə təyin olunur. Feil mərkəz rolunu oynayır və yalnız bir hal freyminə malikdir. Bu hal freymi feilin mənası ilə sıx bağlı olan halların aşkar massivini təqdim edir. Cümlədəki isimlər ikincidərəcəlidir; onlar hal deyildir, amma hal olmağa namizəddirlər. Eyni isim mənsub olduğu feildən asılı olaraq müxtəlif kontekstlərdə *agens*, *experiencer*, *benefactive* və s. kimi işləyə bilər. Hal rolunun özü ism feildən məna yükləyir. Feil mərkəzli yanaşmanın tərəfdarları Ç.Filmor, V.Çeyf, C.Anderson, V.Kuk kimi linqvistləri əhatə edir. H.Əbdürrauf aşağıda Ç.Filmor, V.Çeyf və V.Kuk tərəfindən hal rolları və onların məna kəsb edən xarakteristikasının sadələşdirilmiş məcmuyunu təqdim edir:

“*Agens* hərəkətin səbəbini müəyyən edən hərəkət feili vasitəsilə tələb olunan haldır. Bu hal, adətən [+ Human], [+ Animate] nominalları ilə təzahür edir; *Experiencer* – empirik feillə müəyyən olunmuş bir haldır.

O, sensasiya, emosiya, yaxud koqnisiya ilə bağlı psixoloji hadisənin subyektinə işarə edir. Empirik feilin mövcudluğu psixoloji hadisə ilə bağlıdır; *Benefaktiv* – benefaktiv feil vasitəsilə təyin olunmuş haldır. O, malik olma vəziyyətində və ya obyektin (yəni predmetin) ötürülməsi zamanı xeyir, yaxud itki əldə edən kəsi müəyyən edir; *Experience feillərlə obyekt* – təcrübə üçün məzmunu, yaxud stimulu təyin edən haldır; *Benefaktiv feillər vasitəsilə 'obyekt' halı* nəyin qazandığını və nəyin transfer edildiyini dəqiqləşdirir. Lokativ feillərin köməyi ilə o, obyektin yerləşdiyi pozisiyanı müəyyənləşdirir. Obyekt halı feil tərəfindən təyin olunmuş hərəkət və ya vəziyyətin təsirinə məruz qalmış canlı, yaxud cansız isim (fraz) vasitəsilə təqdim edilmişdir” [10, s.343-347].

Nominativlə vasitəli hallar (genitiv, dativ, akkuzativ və s.), eyni zamanda sintaktik və semantik hallar arasında ümumi fərqləndirmə aparmaq olar. Nominativ və akkuzativ tipli sintaktik hallar, ilk növbədə, subyekt və obyekt kimi sintaktik funksiyaları müəyyənləşdirir. Digər tərəfdən, ablativ, instrumental və lokativ kimi hallar daha çox semantik tutuma malik zərfləri təqdim edir. Bəzi dillərdə (məs., Türk-Azərbaycan, fin, rus və s.) halların işlədilməsi dil komponentlərinin müəyyənliyinə və ya canlılığına xidmət edir. Yuxarıda da gördüyümüz kimi müxtəlif nəzəriyyələrdə morfoloji hal haqqında alternativ fikirlər vardır. Buna görə də biz deyə bilərik ki, morfoloji hal mütləq homogen kateqoriyadır. Görünən odur ki, əksinə, o, heterogen və ya multifunksional kateqoriyadır. Başqa sözlə, hal bir çox funksiyalara malikdir.

Nəticə etibarilə, müxtəlif dilçilər tərəfindən morfoloji halların sintaktik, semantik, aspektual, diakritik və s. xarakterə malik olduğu fikrinin irəli sürüldüyünün şahidi oluruq.

Müxtəlif nəzəriyyələrdə morfoloji hal haqqında alternativ fikirlər vardır. Buna görə də biz deyə bilərik ki, morfoloji hal mütləq homogen kateqoriyadır. Görünən odur ki, əksinə, o, heterogen və ya multifunksional kateqoriyadır.

Ədəbiyyat:

1. Chomsky N. Lectures on Government and Binding: The Pisa Lectures. 7th ed. Mouton de Gruyter, 1993, 371 p.
2. Fillmore Ch. The Case for Case. Eric Document Service, 1968, 88 p.

3. Starosta S. The Case for Lexicase. Bloomsbury Academic, 2015, 304 p.
4. Dik, Simon C. Functional Grammar. North-Holland, 1978, 230 p.
5. Jackendoff, Ray. Semantic Structures. The MIT Press, Cambridge. 1990, 322 p.
6. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Abbasova E. Azərbaycan və ərəb dillərində hal kateqoriyası //Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 1, 2016, s.181-189.
8. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı, "Zərdabi LTD", MMC, 2017, 1007 səh.
9. Jóhanna Barðdal. Case in Icelandic: A Synchronic, Diachronic and Comparative Approach. Department of Scandinavian Languages, Lund University, 2001, 279 p.
10. Hussein Abdul-Raof. Case roles // Encyclopedia of Arabic Language and Linguistics. General Editor Kees Versteegh, 3206 p.
11. Robins R. General Linguistics: An Introductory Survey. Longman, 1971, 398 p
12. Taylor J. Linguistic categorization: Prototypes in linguistic theory. Oxford, 1995, 328p.

Ельнура Аббасова

**Теории падежа
Резюме**

В заключении, считается, что морфологические падежи являются синтаксическими, семантическими, аспектными и модальными явлениями. Из этого видно, что мы не можем считать, что морфологический падеж обязательно является однородной категорией.

В статье указывается, что можно провести общее различие между номинативными и косвенными падежами (родительный, дательный, винительный и т. д.) а также синтаксическими и семантическими падежами. В синтаксических именных и винительных падежах выражаются первичные синтаксические функции, такие как субъект и объект. На мой взгляд, случай может быть разнородной или многофункциональной категорией.

Elnura Abbasova

Case theories

Summary

In conclusion, it is considered that the morphological cases are syntactic, semantic, aspectual and modal phenomenon. From this it is shown that we cannot assume that morphological case necessarily is a homogeneous category.

In the article it is indicated that a general distinction can be made between nominative and oblique cases (genitive, dative, accusative, etc.), and syntactic and semantic cases. The syntactic nominative and accusative cases express primary syntactic functions such as subject and object. In my opinion, the case can be a heterogeneous or multifunctional category.